

CİLT 3

KIŞ 1416/1995

SAYI 4

İSLÂMÎ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

“YAYINIMIZA ARA VERİYORUZ”

inkılāb

İslâm'daki *Ribâ* Yasağının Ahlâkî Temelleri*

*Abdullah Said***

İslâm'daki *ribâ* yasağı, 1960'lardan beri hararetli tartışmalara konu olmuştur. *Ribâ*, Müslümanların önemli bir kısmı tarafından banka faizi olarak algılandığından ve İslâm âlemi dahil dünyadaki bankacılık sistemlerinin hemen tamamının faize dayanması münasebetiyle çoğu Müslüman, faizin meşrûiyeti hususunda bilgi sahibi olmak istemektedir. Banka faizini *ribâ* olarak algılayanlara göre, bir borç işleminde anaparanın üzerinde herhangi bir artış *ribâ*dır, **çünkü** bu, anaparanın üzerine eklenen bir artışı içermektedir. Bu kişiler *Ribânın fikhî* izahının gerçek açıklaması olduğunu ve uyulması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu konuda farklı bir görüş ileri süren diğer Müslümanlara göre *ribâ* yasağı, muhtaç ve fakirlerin izafi olarak daha iyi durumdakiler tarafından "sömürülmesi" ile yakından alâkalı olup, banka faizinde bu sömürü gerçekleşebilir de gerçekleşmeyebilir de. Bu Müslümanlar, *ribâ* ile alâkalı *fikhî* izahın yetersiz olduğunu ve yasağın ahlâkî cephesini gözardı ettiğini ileri sürmektedirler.

Bu yazı; a) Kur'ân'daki *ribâ* yasağının tüm gelişimini; b) Terimin Kur'ân, Sünnet ve *fıkıh* literatüründe nasıl kullanıldığını ve; c) Günlük tartışmalarda *ribâ* nın ahlâkî yönünün noksanlığını incelemektedir.

* Abdullah Saeed, "The Moral Context of the Prohibition of Riba in Islam Revisited," *AJISS*, vol. 12, no. 4 (Winter 1995) ss. 496-517.

** Abdullah Said, Avustralya, University of Melbourne'da İslâm ve Arap Araştırmaları bölümünde akademik çalışmalarını yürütmektedir.

Ribâ ve Kur'ân: Yasaklama Üslûbu

Kur'ân'ın *ribâ'yı* kınaması ve en sonunda da yasaklaması, Mekke toplumunun sosyal konum itibariyle ve iktisaden zayıf tabakasına yönelik kabul edilemez diğer bazı ahlâkî davranış şekillerini kınamasının ardından gelmiştir. Risâletin başından itibaren Kur'ân ayetleri Mekkelileri özellikle fakirlere, muhtaçlara ve yetimlere yardım etmeye çağırmış, namazlarını kılmayanların ve yoksulları doyurmayanların Cehenneme gireceğini buyurmuştur (Müddessir, 74: 43-44). Önceki diğer ayetlerde Kur'ân, isteyenlerin (*sail*: isteyen, dilenci) ve miskinlerin (yoksul), zenginlerin servetinin bir bölümü üzerinde “belli bir hak”kı (Meâric, 70: 24-25) olduğunu belirtmiş ve “yoksulu doyurmaya teşvik etmeyen” (Hakka, 69: 34) inançsızları eleştirmiştir. Zengin Mekkeliler, birçok âyette olduğu gibi Fecr suresinin (89) 17 ve 20. âyetlerinde sert bir şekilde kınanmışlardır:

Hayır, (Ey insanlar, yaptığınız ve yapamadığınız şeyleri düşünün) doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz, yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz. Haram, helâl demeden mirası yıyorsunuz. Malı aşırı bir biçimde seviyorsunuz.

Kur'ân, zenginlerin servetlerinin bir kısmından fakirlerin faydalanmaktan alıkonulmasının doğurduğu olumsuz sonuçları sergilemek için misalleri ve kıssaları kullanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in devamlı surette Müslümanların servetlerini sarfetmelerini teşvik etmesi ve yönlendirmesi işte bu mahiyettedir. Arapça'da kökü “*n-f-k*” olan “sarfetmeye” işaret eden terimler Kur'ân'da yaklaşık yetmiş-beş defa geçmektedir.¹ *Sadaka* gibi diğerleri on iki kez kullanılmaktayken² *sadaka* mânâsına zekat veya sarfetme olarak otuzbir kez geçmektedir.³ Dört yer hariç her yerde zekat, sarfetmenin önemini vurgulamak üzere, namaz (*salât*) emriyle birlikte zikredilmektedir. İslâm hukuku *sadakayı* gönüllü, zekatı ise zorunlu sarfetme şeklinde belirleyerek aralarında ayırım yapmış olsa bile, Kur'ân terminolojisinde *sadaka* ile zekatın eş anlamlı olduğu gözükmektedir.⁴ Allah'ın birliği (*tevhid*), mahluklarına ihsanları, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliği, Kur'ân ve ölümden sonraki hayat üzerindeki hassasiyetten başka, sarfetme üzerine yapılan bu öncelikli vurgu, bunun temel ilgi alanının, toplumun fakir tabakasının durumunun iyileştirilmesi ve zenginlerin toplumun iktisaden kötü durumdaki üyelerini kollama görevi olduğunu göstermektedir.⁵ Birçok ayette zenginlerin muhtaç durumda olanlara bakması ve Allah rızası için akrabalarına (Enfâl, 8: 41), yetimlere (2:177; 220; 8:41; 76:8-9), borçlulara (9:60), yolda kal-

(1) Bkz. Kur'ân-ı Kerim, 2:262, 4:39, 13:22, 25:67 ve 35:29.

(2) Kur'ân-ı Kerim, 2:196, 263, 271, 276; 4:114; 9:58, 60, 79, 103, 104; ve 58:12-13

(3) Kur'ân-ı Kerim, 2:43, 83, 110, 177, 277; 4:77, 162 ve 5:12

(4) Mesela, zekat için sadaka teriminin kullanıldığı zekat alabilecekleri gösteren ayet.

(5) W. Montgomery Watt, *Mohammâd at Mecca* (Oxford, Uk; Clanderon Press, 1953), ss. 60-72

miş yolculara (2:177; 8:41; 9:60), muhacirlere (24:22), savaş esirlerine (76:8-9), dullara (2:236), isteyenlere ve mahrumlara (51:19; 70:19-25), miskinlere (yoksullara) (8:41; 76:8-9), fakirlere (2:271; 9:60), ve hür kölelere (2:177; 9:60; 58:3) sarfetmesi emredilmektedir. Zenginlere, servetlerinin Allah tarafından verilen bir emanet olduğu ve toplumdaki ihtiyaç sahiplerini düşünmeksizin servet yığmaya devam etmenin ne bu dünyada ne de ahirette başarıya ulaştırmayacağı hatırlatılmaktadır. Kur'ân, tek başına servetin kişiyi Allah'a yaklaştırmayacağını belirtmektedir. Sebe suresinde (34: 37) servetle gururlanma şiddetle kınanmakta ("Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenen kimseleri sevmez") ve Hadîd suresinde (57: 23) zenginlere Karun gibi (28:81) bir çok kişinin kibirlerinden ve fakir ve muhtaçlara ilgisizliklerinden dolayı (17: 16; 23: 64; 28: 58) yokedildiğini hatırlatmaktadır. Servetin verilmesinin sebeplerinden birisi insanların bunlarla imtihan edilmeleridir (2:155; 3:186; 8: 28). Cimrilik de şiddetli bir şekilde kınanmaktadır (57:24) ve cimriliklerinin üstesinden gelenlerin selamete kavuşacağı bildirilmektedir (59: 5; 64: 15-16).

Diğer gönüllü harcama şekilleri teşvik edilirken, zekat aracılığıyla sarfetme mecburi kılınmaktadır. Hz. Peygamber zamanındaki iki önemli para şekli olan altın ve gümüşü istifleyip onu Allah yolunda sarfetmeyenlere elim bir ceza vadedilmektedir.

Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara (gelecekteki hayatlarında) elem verici bir azabı müjdele. (Bu yığıldıkları) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün... (9: 34-35).

Kur'ân, Fatır sûresinin 29. ayetinde sarfetmenin zarar riski olmayan bir ticaret olduğu belirtilmektedir:

Allah'ın Kitabı'nı okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler... (35: 29)

Kur'ân'a göre sarfetme bir cihad şeklidir (8:72; 49:15). Allah tarafından verilen servetini sarfetmesi bir Müslümanın en önemli özellikleri arasındadır. (42:38) Kurtuluşa giden bir yoldur (63:10). Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için kişinin sevdiği şeylerden sarfetmesi gerekmektedir (3: 92). Bu Allah rızası için olmalıdır ve alan sözle olsun herhangi bir şekilde incitilmemelidir, (2:262-263) gösteriş niyetiyle verilmemelidir (2:264; 4:38). Yumuşak bir üslûpla verilmelidir (6: 141; 7: 31). Kur'ân'a göre "saçıp savuranlar Şeytan'ın dostlarıdır" (17: 26-27) Sarfedenler, ölümden sonra büyük bir ödül kazanacaklardır: "Siz hayıra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir" (34: 39) ve Allah tarafından ödüllendirileceklerdir (2: 261, 265; 57: 7).

Bağış yapmak ağır geliyorsa, borç vermek (*karz-ı hasen*) teşvik edilmektedir. (2:245) Bu borçlar, *ribâ* almalarına müsaade ederek servetlerini artırmak için değil, Allah rızası içindir. Bu terimin belirtildiği tüm Kur'ân ayetlerinin üslubu, bunu alma hakkının muhtaçlar ve fakirlere ait olduğunu göstermektedir:⁶

Ne oluyor size ki, Allah yolunda harcamıyorsunuz? Halbuki göklerin ve yerin mirası Allah'ındır... Kim Allah'a güzel bir ödünç (*karzıhasen*) verecek olursa Allah da onun karşılığını kat kat verir (57: 10-11).

Ödeme zamanı geldiğinde borçlu güçlük çekiyorsa, ona ek mali külfetler yüklemeksizin daha fazla vakit verilmelidir: "Eğer (anlarsanız) bunu *sadakaya* saymak (hatta anaparayı) sizin için daha hayırlıdır." (2: 280)

Yukarıda zikredilen ayetler, ya bağış yaparak ya da, bu güç geliyorsa, *karzı hasen* vererek, iktisaden kötü durumda olanlara ve muhtaçlara gerekli yardımın yapılmasıyla alâkalı Kur'ân'ın ilgisini gözler önüne sermektedir. Bununla beraber bu son yardım şeklinin ticarî veya mâlî gayelerle (yani gayriinsanî maksatlarla) yapılacağına dair bir ipucu vermemektedir.

Kur'ân'da Kullanıldığı Şekliyle *Ribâ* Terimi

Ribânın türediği *r-b-v* kökü Kur'ân'da yirmi defa geçmekte olup,⁷ *ribâ* şekliyle sekiz yerde kullanılmaktadır.⁸ Kökün mânâları şunlardır: büyümek (22:5), artmak (2:276; 30:39), yükselmek, şişmek (13:17), bir tepeyi yükseltmek (2:265; 23:50), ve daha büyük ve iri olmak (16:92) Bu kullanımların ortak bir anlamının olduğu görülmektedir: Kemmî veya keyfî (nicelik veya nitelik) olarak artış.

Bildiğimiz kadarıyla *ribâ* ile ilgili ilk ayet Mekke'de, Risalet'in ilk döneminde, büyük ihtimalle dört veya beşinci yıllarda veya daha da önce, nâzil olmuştur:⁹

İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz (*ribâ*), Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekata gelince, işte zekatı veren o kimseler, evet onlar, (sevaplarını ve mallarını) kat kat artıranlardır (30: 39).

Bundan önceki ayetler, insanlar arasındaki geçim durumlarının farklılığına

(6) Bkz., Kur'ân-ı Kerîm, 2: 245; 5: 12; 57: 11, 18; ve 64: 17.

(7) Bkz., Kur'ân-ı Kerîm, 2: 265, 275-76, 278; 3: 310; 4: 161; 13: 17; 16: 92; 17: 24; 22: 5; 23:50; 26:18; 30:39; 41:39 ve 69:10.

(8) Bkz., Kur'ân-ı Kerîm, 2: 275-76,278; 3: 130; 4: 161; ve 30: 39.

(9) Fazlur Rahman, "Riba and Interest," *Islamic Studies* (March 1964), s. 3.

işaret etmekte ve insanın akrabalarına, yoksullara ve yolda kalmış yolculara haklarını vermesini emretmektedir (30: 37): “Allah'ın rızasını isteyenler için bu, daha hayırlıdır” (30: 38). *Sadaka* şeklinde verenler hem bu âlemde hem de âhirette verdiklerinin mükâfatlarını kat kat kazanacaklarından dolayı bu yardım, *ribâ* şeklinde değil, *sadaka* şeklinde olmalıdır (30:39).

İlk dönem tefsircileri (*mufessirûn*); 30:39'daki *ribânın* anlamını bir armağan (*hediye*) olarak yorumladılar. Bundan ötürü Ezherî¹⁰ ve İbn Manzur¹¹ gibi lugatçiler, yasak ve meşrû, iki tür *ribâ* olduğunu ileri sürdüler. İbn Manzur'a göre¹² Rum suresinin 39. âyetinde geçen *ribâ* meşrûdür ve “daha sonraki bir zamanda daha iyisini veya daha fazlasını almak ümidiyle bir kişiye bir şey vermek” anlamına gelmektedir. Ne var ki, bu yorum hepsi aynı anlama geldiği belli (bir borçluya borcunu ödeyemediğinden ötürü yüklenen bir artış) olan aynı terimin geçtiği diğer âyetlere uymamaktadır. Hediye mânâsına *ribânın* ne İslâm öncesi veya sonrası zamanlarda kullanılmış olduğu görülmektedir ne de âlim buna bir misal vermektedir. Bu yüzden, meşru ve gayrimeşru *ribâ* kavramının, hassaten 30:39'daki nâdir kullanımını yorumlamakta karşılaşılan güçlüklerden ötürü, daha sonradan geliştirildiğini ileri sürmek mümkündür: *Ve mâ âteytüm min ribân li yerbuva fî emvâli n'nâs*. Kur'ân'ın burada Mekke toplumundaki *ribâ* uygulamasını kınadığı anlaşılmaktadır.

Rişaletin ilk döneminde *ribâ'nın* kınanması, en başından beri toplumda iktisaden kötü durumda olan kesimlere yönelik Kur'ânî ilgiyle uyushmaktadır. Fazlur Rahman şunları vurgulamaktadır:

Ribânın bu kadar erken gelen bir vahiyle kınanması hiç de şaşırtıcı değildir; bilakis böyle bir kınamanın olmaması şaşırtıcı olacak ve hatta Kur'ân'ın ruhuna da ters düşecekti. Mekke'de nazil olan Kur'ân ayetleri, o zamanki Mekke toplumunun iktisadî adaletsizliğini, zenginlerin vurgunculuğunu ve cimriliğini ve ölçü-tartıda çalma gibi gayri ahlâkî ticarî uygulamalarını yeren ifadelerle doludur. Bu durumda Kur'ân'ın *ribâ* gibi iktisadî bir belâyı kınamaması nasıl mümkün olabilirdi?¹³

İkinci *ribâ* ile ilgili âyetin Medine'de Uhud Savaşı'nın hemen akabinde (H. 3), Mekke'de *ribâyı* kınayan âyetten neredeyse onbir yıl sonra nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Âyet şöyledir: “Ey iman edenler, kat kat artırılmış olarak *ribâ* yemeyin. Allah'tan sakının ki, kurtuluşa eresiniz” (3:130).

Bu âyet, Müslümanların muhtemel bir zaferinin tehlikeli bir yenilgiye dö-

(10) Azhari, *Tehzibü'l-Lugat*, ed. İbrahim el-İbyârî, 15 c. (Kahire: Daru'l-Kitabu'l-'Arabî, 1967) c. 15, s. 273.

(11) İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâr-i's-Sadr, 1956) c. 14, s. 304.

(12) *a.g.e.*

(13) Rahman, “Riba and Interest,” s. 3.

nüştüğü ve yetmiş müslümanın şehid edildiği Uhud Savaşı'ndaki yanlışlar konusunda Müslümanları ikaz etmek için nâzil oldu. Bu savaşın sonucunda, ihtiyaç sahibi yetimlerin, dulların ve ana-babaların sayısında âni bir yükselme oldu.¹⁴ Böyle bir durum *ribâ* şeklinde değil, *sadaka* şeklinde bir yardımı zorunlu kılıyordu. Bu yüzden, yasağın hemen akabinde Kur'ân Müslümanlara Allah'ı bilmelerini, Cehennemden korkmalarını, Allah'a ve Peygamber'ine itaat etmelerini ve Allah'tan başışlanmalarını dilemelerini emretmekteydi. Burada, Allah'ı bilme, "refahta ve sıkıntıda sarfetme" (3:134) olarak tanımlanmaktaydı.

Ribâyla ilgili ikinci âyet, *ribâyı* açıkça yasaklamıştır (*Lâ tekulu'r-ribâ*).¹⁵ Meşhur müfessirlerden Taberî (ö. 310), Âl-i İmrân suresinin 130. âyetindeki *ribânın* mânâsını izah ederken şunları belirtmektedir:

İslâm'ı kabul ettikten sonra İslâm öncesinde yediğiniz gibi *ribâyı* yemeyin. Onlar *ribâyı* şöyle yerlerdi: Onlardan biri, bir borçluya belirli bir tarihte geri ödenmek üzere borç verirdi. Vadesi dolduğunda alacaklı borçludan borcunu ödemesini talep ederdi. Borçlu şöyle derdi: "Borcumun vadesini uzat, servetine ekleyeyim" Bu, ikiye katlanan, sonra tekrar ikiye katlanan *ribâyı*ydı.¹⁶

İslâm öncesi dönemde (*cahiliyye*) *ribânın* ikiye katlanıp sonra tekrar ikiye katlanmasının yöntemini, babasının anlattıklarına dayanarak İbn Ziyad şöyle ifade etmektedir:¹⁷

İslâm öncesi dönemde *ribâ* (para veya malın) ikiye katlanmasını, sonra tekrar ikiye katlanmasını içermekteydi ve (sığırın) yaşı şeklinde ifade edilirdi. Vadesi geldiğinde alacaklı borçluya şöyle derdi: "Ödeyecek misin, yoksa (borcun) artsın mı?" Eğer borçlunun ödeyecek gücü varsa, öderdi. Aksi takdirde (geri ödenecek) sığırın yaşı artardı... Eğer borç para veya mal şeklindeyse, bir yılda ödenmek üzere ikiye katlanırdı. O tarihte de borçlu ödeyecek durumda olmazsa, tekrar ikiye katlanırdı: Yüz, bir yılda ikiye katlanırdı. Yine ödenmezse dörtüzdü olurdu. Her sene borç katlanırdı.¹⁸

Borç "küçük bir miktarda bile olsa, geri ödenememesinden ötürü tekrarlanan artışlar yüzünden"¹⁹ borçlunun tüm servetini tüketebiliyordu.²⁰ İslâm öncesinde alacaklının anaparanın üzerinde ne zaman artış talep ettiği konusunda ise

(14) İbn Hişam, *Siretü'n-Nebeviyye*, ed. Mustafa es-Saga vd. (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1955), c. 2, ss. 122-29.

(15) İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Âzîm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 1987) c. 1, s. 412.

(16) Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 1986), c. 4, s. 59.

(17) Bu, Zeyd b. Eslem (ö. 136) İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib'e* ait gözükmeğtedir, 12 c. (Haydarabad, H. 1327) c. 3, s. 395.

(18) Taberî, *Câmi'*, c. 4, s. 59.

(19) Beyzâvî, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Matba'atü'l-Behiyye, 1925) s. 56.

(20) Zemahşerî, *Keşşafü'l-Hakaikü't-Tenzil* (Kalküta: Matba'atü'l-Leysî, 1956) s. 234.

İbn Zeyd'in babasından rivâyet ettikleri şunlardır: “Bir kişi, başka birinden borç alır ve borcun vadesi geldiğinde alacaklı borçluya gelirdi...”²¹ Taberî şunları ifade etmektedir: “*Cahiliye*de *Ribâyı* yemeleri şöyle gerçekleşmekteydi: Bir kişinin diğerinde geri ödenmek üzere bir alacağı olurdu. Vadesi geldiğinde alacaklı borcun ödenmesini isterdi.”²² İbn Arabî (ö. 543) de aynı görüştedir: “*Ribâ*, Araplar arasında yaygındı. Bir kişi diğerine parası sonradan ödenmek üzere bir şey satardı. Vadesi geldiğinde alacaklı: ‘Ödeyecek misin, yoksa artıracak mısın?’ diye sorardı.”²³

Yukarıdaki rivayetlerin hemen hemen hepsi, İslâm öncesinde uygulanan *Ribânın* (*ribâu'l-cahiliyye*), borçlunun borcunu zamanında ödeyememesinde ötürü, borcun vadesinin borçtaki bir artışa karşılık olarak uzatılmasını içerdiği düşüncesindedir. Bize kadar ulaşabilen en eski tefsirin müellifi Taberî tarafından derlenmiş rivayetlerin hiçbirisi, ödeme sırasında (peşinen) para üzerine bir artış eklendiği fikrini ileri sürmemektedir. Mevcut bütün kayıtlar, borç anlaşması bittikten ve vade dolduktan sonra borçlunun borcunu geri ödeyememesi durumunda bir artışın vuku bulduğu görüşüne götürmektedir. Bütün kayıtlarda borç ifadesi geçmektedir ancak bunun nakit borç mu, yoksa ödemesi tehir edilmiş satışlar mı olduğu açık değildir. Hanefî fâkihi Cassas (ö. 370) şaşkıncu bir şekilde şunları iddia etmektedir: “Araplar tarafından bilinen ve uygulanan *ribâ*, tarafların anlaştığı borç miktarının üzerinde bir artışı peşinen kabul ederek belli bir vadeyle dinar ve dirhem borç vermektir.”²⁴ Ne var ki, Cassas görüşünü destekleyecek ne bir tarihî delil göstermiş, ne de “tarihte varolduğuna dair tarihî işaretleri” bulmaya teşebbüs etmiştir. Bu, delilsiz bir faraziye olduğundan ve Taberî tarafından zikredilen daha önceki rivayetlere uymadığından Cassas'ın fikrini reddedebiliriz. Bu sebepten dolayı, İslâm öncesinde uygulanan *ribânın* temel yapısıyla alâkalı görüşümüz geçerliliğini muhafaza etmektedir.

Ribâ ile ilgili son âyetler, Risaletin nihayetine doğru nâzil oldu. Taberî'nin *el-Câmi*'indeki rivayetler Hicrî 8. yıl veya daha sonraki bir tarihe işaret etmektedir. Bir rivayet, bu âyetlerin Rasûlullah'ın Mekke'deki temsilcisinin, Beni Muğire ve Sakif (kabileleri) arasında iddia olunan *ribâ* hususunda Hz. Peygamber'e

(21) Taberî'nin *Câmi*'inde 4: 59'da bu, *yekânu li'l-racûli fazlu deynin fe ye'fîhi izâ hellâ el-ecelü* şeklindedir.

(22) Taberî'nin *Câmi*'inde 4: 59'da bu ve *kâne eklühum zâlike fi câhiliyyetihim enne er-racule minhüm kâne yekânu lehü ala'r-raculi mâlûn ilâ ecelin, fe izâ hellâ el-ecelü talebehu* şeklindedir.

(23) İbn Arabî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında (ed. 'Ali Muhammed el-Bicevî, Beyrut: Daru'l-Ma'arife, 1972, c. 1, s. 241) bu ve *kâne er-riba indehüm ma'rufen yubâyî'u er-raculu er racule ilâ ecelin, fe izâ hellâ el-ecelü kaale: atakdi 'am turbi?* şeklindedir.

(24) Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3 c. (Beyrut: Daru'-Kitab el-Arabî H. 1355) c. 1, s. 465.

danışması üzerine indiğini ileri sürmektedir.²⁵ Mekke, hicretin 8. yılında fethe dildiğinden dolayı, bu daha önceki bir tarihte vukubulmuş olmalı. Hz Ömer'e²⁶ (ö. 23) ve İbni Abbas'a (ö. 27)²⁷ atfedilen diğer bir rivayetteyse, Kur'ân'ın nazil olan son âyetlerin *ribâ* âyetleri olduğu belirtilmektedir. Maksadımız açısından, Bakara suresinin 275-278 âyetlerinin *ribânın* yasaklanmasıyla alâkalı olarak inen son âyetler olduğu hususunda tefsirciler arasında genel bir mutabakat vardır.²⁸

Âyetler şöyledir:

Faiz (*ribâ*) yiyenler, ancak Şeytan'ın dokunup çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların: "Alış-veriş de faiz gibidir" demeleri yüzündendir. Halbuki Allah alış-verişi helâl, faizi haram kılmıştır. Kime Rabbi'nden bir öğüt gelir de (o öğüte uyarak faizden) vazgeçerse, geçmişte olan kendisindedir ve işi de Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, onlar ateş halkıdır, orada ebedî kalacaklardır. Allah faizi mahveder, sadakaları bereketlendirir. Allah, hiçbir günahkâr nankörü sevmez. İman edip iyi işler yapanlar, namaz kılan ve zekat verenler var ya, onların mükâfatları Rab'leri katındadır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız faizden (henüz alınmayıp) geri kalan kısmı bırakın (almayın). Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasûlü ile savaşa girdiğinizi bilin. Tevbe ederseniz, ana malınız sizindir. Nê haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz. Eğer (borçlu) darlık içinde ise, bir kolaylığa çıkıncaya kadar beklemek (lâzımdır). Eğer bilerseniz (verdiğiniz borcu, eli darda olan borçluya) sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır. (Bakara, 2: 275-278).

Ribânın buradaki kullanılan şekli, Taberî,²⁹ Zemaşerî³⁰ ve İbni Kesir³¹ gibi önceki otoritelere göre, *ribânın* daha önceki Kur'ânî kullanımlarından farklı değildir. Meselâ Taberî burada zikredilen *ribâyı* çahiliyye'de uygulananların ışığında yorumlamaktadır: "Allah, borcun vadesinin uzatılmasından ve geri ödenmesinin ertelenmesinden dolayı para sahibi lehine ödeme miktarının artırılması demek olan *ribâyı* yasaklamıştır."³² Rıza, buradaki *ribânın* mânâsını yorumlayarak şunu ileri sürmektedir: "*Ribâdaki (el)* takısı bilgiye ve tanışıklığa, yani

(25) Taberî, *Câmi'*, c. 3, s. 71.

(26) *a.g.e.*, c. 3, s. 75; İbni Kesir, *Tefsir*, c. 1, s. 335.

(27) Taberî, *Câmi'*, c. 3, s. 75.

(28) İbn Kesir, *Tefsir*, c. 1, s. 335.

(29) Taberî, *Câmi'*, c. 3, s. 67.

(30) Zemaşerî, *el-Keşşaf*, c. 3, s. 69.

(31) İbn Kesir, *Tefsir*, c. 1, ss. 334-36.

(32) Taberî'nin *Câmi'*inde 3: 69 bu ve *harreme'r-riba, ya'anî el-ziyadete elleti yuzâdu rabbi'l-mâli bi sebebi ziyâdetihî garîmehû fi'l-eceli ve te'hîri deynehû 'aleyhi* şeklindedir.

'bildiğiniz ve *cahiliyye* döneminde uygulayageldiğiniz *ribâyı* yemeyin' anlamına, işaret etmektedir."³³

Bu âyetlerin muhtevası, *ribâ* yasağına Kur'ân tarafından yapılan ahlâkî vurguyu desteklemektedir. *Ribâyı* alâkalı bu âyetlerden önceki ondört âyet (2: 275-280), *n-f-k* kökünü tam ondört kez kullanarak sarfetmeyi (*infak*) emretmiştir. Bu sarfetme Allah yolunda olmalı (2: 261-62, 272) ve fakir ve muhtaçlara verilmelidir. Fakir kişi, aldığı yardım hatırlatılarak, sözle incitilmemelidir.

Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın (Bakara, 2: 264).

Bakara suresinin 263 ve 271. âyetler, bu *sadakanın* veya yardımın hedefinin fakir ve muhtaçlar olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır.: "Eğer *sadakaları* açıktan verirsiniz ne ala! Eğer onu fakirlere gizlice verirsiniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır" (2: 271) Biraz ileride Kur'ân şunları vurgulamaktadır:

(Sadakalar) şu fakirlere mahsustur ki, Allah yolunda kapanıp kalmışlardır. Yeryüzünde gezip dolaşamazlar. Bilmeyen, iffetlerinden dolayı onları zengin sanır. Onları sîmâlarından (yüzlerinden) tanırın. Yüzsüzlük edip insanlardan istemezler. Yaptığınız her hayrî Allah bilir (2: 273).

Fakir ve muhtaçlar için sarfedilmesi yönündeki bu buyruklardan ve böyle yapmanın sonunda elde edilen kat kat mükâfatların tasvirinden sonra Kur'ân *Ribâ* yiyenleri ve onu ticaretle kıyaslayarak mazur gösterenleri kınamaktadır. Kur'ân bu tezi reddetmekte ve ticaretin meşruiyetini ve *ribânın* gayrimeşruluğunu izah etmektedir (2: 275).

Kur'ân'ın bu konumlandırması, Mevdûdî³⁴ gibi âlimlerin Kur'ân'ın *ribâyı* satıştan gelen kârı birbirinin zıddı kabul ettiğini ileri sürmelerine yol açmıştır. Böylece Mevdudî, Kur'ân'ın bütün faiz şekillerini yasakladığı fikrini kabul etmiştir. Fakat *ribâ* ile kâr arasında herhangi bir zıtlık gözükmemektedir. Zıtlığın *Ribâ* ile *sadakanın* arasında olduğu anlaşılmaktadır. İki husus, bu görüşü doğrulamaktadır. İlki, Kur'ân'ın *bey*'(satış)ı emretmeyip, sadece meşru olduğunu belirtmesiydi. İkincisi, hemen bunun akabinde, 2: 276. âyet, Kur'ân terminolojisi içinde *sadaka*yla eşanlamlı olarak kullanılan zekat teriminin geçtiği 30:39. ayette olduğu gibi, *ribâ* ve *sadaka*yı birbirinin zıddı ilan etmektedir. Râzî'nin deyişiyle: "Bil ki, *ribâ* ile *sadaka* arasında zıt bir ilişki vardır (*münasebetun min*

(33) Muhammed Raşid Rıza, *Tefsirü'l-Menar*, (Kahire: Daru'l-Menar, ty.) c. 3, s. 94.

(34) Ebûl A'la el-Mevdûdî, *er-Riba*, ed. Muhammed 'Âsım el-Haddâd (Beyrut: Daru'l-Fikr) ss. 82-85.

(35) Râzî, *Tefsiru'l-Kebîr* (Kahire: Matba'atü'l-Behiyye 1938) c. 7, s. 90.

cihet üt'tezat)³⁵ Fazlur Rahman şunları ifade etmektedir:

Kur'ân'a göre, *ribânın* zıddı *bey'* (ticaret) değil, *sadaka* (yardım) dır. Bu meseledeki kavram karmaşasının sebebi, *ribâ* ile *bey'in* birbirinin zıddı olarak algılanmasıydı. Sonuç, *ribâ* meselesiyle bağlantılı ahlâkî boyutunun önemiyle uğraşılacağına, *ribânın* hukukî olarak didik didik edilmesi idi.³⁶

Kur'ân, *ribâ* ile *sadakayı* birbirinin zıddı ilan ederek, Müslümanlara, haki ki mü'minlerse (2:278) devam eden *ribâ* alacaklarından vazgeçmelerini, borçludan yalnızca anaparayı almalarını emretti. Böyle yapılmaması "Allah ve Rasûlü ile savaşa" (2: 279) yol açacaktı. Sonuçta Kur'ân Müslümanların, eğer borçlu darda ise, geri ödeme vaktini uzatmalarını emretti.³⁷ İlk dönem âlimleri, Kur'ân'ın *zû üsratin* (dardaki borçlu) terimini, fakir ve borçlarını ödeyemeyen kişi mânâsına kullandığı şeklinde tefsir ettiler. Dahhak (ö. 105) şunları ifade etmektedir: "Ve en tasaddaku hayrun lekum (karşılıksız verirseniz sizin için daha hayırlı olur) ibaresi, darlık içindeki ve borcunu ödeyemeyen borçluya atıfta bulunmaktır."³⁸

Suddî'ye (ö. 127 h.) göre, "anapara, *sadaka* olarak fakirlere verilecektir."³⁹ Önceki bazı âlimler anaparanın *sadaka* olarak hem zenginlere hem de fakirlere verileceğini ileri sürerken, Taberî bunu yalnız fakirlerin alacağını iddia etmektedir: "İki yorumun en iyisi, 'borcunu ödeyemeyen fakir borçluya *sadaka* olarak anaparayı vermeniz sizin için daha hayırlıdır' olanıdır."⁴⁰

Kur'ân'da yasaklanan *ribânın* yapısına bir miktar ışık tutabilecek *ribâ* ile ilgili son âyetlerdeki en önemli iki ibaredir: (*lekûm ru'ûsu emvâlikûm*) ve (*lâ tazlimûne ve lâ tuzlemûn*) (2: 279). Açık ve tartışılmaz olan ilk ibare, alacaklının sadece anaparaya hakkı olduğudur. Fakat bu madalyonun sadece bir yüzüdür. Diğer yüzü ise, yasağın temel dayanağı (*hikmeti*) olduğu gözüken ikinci ibaredir. Bu iki ibareyi birbirinden ayırma ve *ribâyı* sadece birinin ışığında yorumlama, kastedilen mânâyı saptırabilir.

Nitekim mesele, tefsircilerin her iki ifade üzerine eşit vurgu koyarak Kur'ân'da yasaklanan *ribâyı* açıklamaya çalışıp çalışmadıklarıdır. Maalesef bu kişiler, ikincisini hemen hemen tamamen gözardı ederek ilkinin ön plana çıkardılar. Çünkü bu kişiler, bağlı oldukları klasik mezheplerin hukuki görüşlerini açık-

(36) Rahman, "Riba and Interest" s. 31.

(37) Ebû'l-A'la el-Mevdûdî, *Towards The Understanding The Qur'an*, ed. Zafer Ishak el-Ensârî, (Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1988), c. 1, s. 221,

(38) Taberî, *Câmi'*, c. 3, s. 75.

(39) *a.g.e.*

(40) *a.g.e.*

ça kabul etmekteydiler. Mezhepler *ribâyı* (*lekûm ru'ûsu emvâlikûm*) ibaresine göre yorumladıklarından ve gerçekten ikinci ibareyi görmezden geldiklerinden dolayı, tefsirciler de böyle yaptılar. *Ribânın* yasaklanmasının temel gerekçesi hususunda bu kişilerin ikinci ibareye yönelik tavırları Râzî'nin (ö. 606) eserinde de ortaya çıkmaktadır:

Ribâ yasağı (Kur'ân'ın) bir metniyle getirilmektedir. İnsanlık için yerine getirilecek vazifelerin *hikme*nin bilinmesi şart değildir. Bu yüzden, yasaklanmasının *hikme*n bilinmese bile, kesinlikle biliniyormuş muamelesi görmelidir.⁴¹

Râzî'nin belirttiği husus, yasağın temel gerekçesinin araştırılmasının önemli olmadığıdır: İnsanlık, sadece onu yerine getirmelidir. Bu yüzden yasaklanan şeyin anlamı, yapısı ve şekli üzerinde genel bir mutabakat varsa, temel gerekçesini araştırmanın fazla bir ehemmiyeti olmayabileceği ileri sürülebilmektedir. Böyle bir mutabakat yoksa, o zaman tabii ki, temel gerekçeye yönelik böyle bir tavır haklı göstermek güçtür. İşlemlerin *ribâ* olup olmadığı tam belli olmadığı durumlar ise Sahabeler devrinden beri tartışma konusu olmuştur. Bu yüzden, neyin tam olarak *ribâ* olduğuyla alâkalı muvazeneli bir görüşe varabilmek için temel gerekçeye işaret etmek, son derece önemlidir.

Temel gerekçeye tefsir kaynaklarında ve hukuki tartışmalarda çok önem verilmediğinden dolayı, “sadece anaparayı alın” hususunun müşahhas şekli yönü üzerindeki hukukî vurguyu kabul eden görüşe, “Ne haksızlık etmiş, ne de haksızlığa uğramış olursunuz” ibaresine rağmen ehemmiyet verilmekteydi. Fakat son ifade “tevbe ederseniz, anaparanız sizindir” dendiikten hemen sonra kullanıldığı için, *ribâ* yasağından ayrılamaz. Başlangıç kısmı, Kur'ân'ın esas olarak fakir ve muhtaçların durumlarıyla ve artan borç seviyesinin yol açtığı adâletsizlikle alâkadar olduğu için bu özellikle doğrudur. Bu sebepten dolayı, Allah rızası için ve *ribânın* zıddı olan *sadaka* şeklinde, fakirlerin, muhtaçların, akrabaların ve toplumdaki diğer darda olan kesimlerin durumlarını iyileştirmek için sarfetme üzerine sürekli bir ısrar vardır. İlgili âyetlerde borçlunun sırtına yüklenen artışın, toplumun göreceli olarak daha müreffeh üyeleri arasında uygulanan borç alıp vermeye bağlantılı olduğuna dair herhangi bir işaret yoktur. Kur'ân, toplumun iktisaden kötü durumda olan kesimlerinin ihtiyaç ve yoksulluğunu ve bu kişilerin yükselen borç seviyelerinin yolaçtığı adâletsizliği doğrudan doğruya *ribâyı* ilişkilendiriyordu. Râzî'nin belirttiği gibi, borç verenler çoğunlukla zengin, alanlar ise fakir ve yoksul olacaktırlar.⁴² Rıza ise “*ribânın*

(41) Râzî, *Tefsir*, c. 7, s. 94.

(42) *a.g.e.*

(43) Rıza, *Menar*, c. 3, s. 103.

adâletsiz olduğundan yasaklandığını” ifade etmektedir.⁴³ Yine Rıza'ya göre “(Mekkeli ve Medineli) muhtaç kardeşlerini sömürmek mânâsına gelen *ribâ* yasaklandı”⁴⁴ Daha da ötesinde İbn Kayyim (ö. 751) şunları belirtmektedir:

Cahiliyye devrinde uygulamaya alışık oldukları *ribâ*, bir borcun (ödenmesini) ertelemek ve yüz (lira) binlerce (lira) olana dek (vadenin uzatılmasına karşılık) borç tutarını yükseltmekti. Böyle durumların çoğunda, borcun vadesini uzatmaktan başka seçeneği olmadığından dolayı, ihtiyaç sahibi bir düşkün bu uygulamaya devam edecekti. Alacaklı borcun vadesini uzatma talebini kabul eder ve ana para üzerinde daha fazla para kazanmak için beklerdi. Diğer yandan, borçlu alacaklının kaçınılmaz taleplerinden ve hapse girmenin getireceği tehlikelerden kurtulabilmek için artan tutarı ödemek zorunda kalmaktaydı. Böylece zaman geçip borçlunun zarar artmaya devam ederdi. Sıkıntıları katlanır ve tüm mal varlığı alacaklıya geçecek kadar borcu yığılırdı.⁴⁵

İslâm öncesi *ribâ* uygulamasının gösterdiği gibi, eğer borçlu borcunu vaktinde ödeyemezse, daha fazla borca saplanacaktır. Bu durumda da, her yıl (ve anlaşılan vadeye kadar) borçlanan miktar arttığından dolayı borçlu borcunu hiç ödeyemeyebilmektedir. Borçlu borçlandıkça, daha fazla ödeme gücü çökmeye başlamaktadır. Yakın zamana kadar Hindistan'ın bazı bölgelerinde olduğu gibi bir takım toplumlarda bu borç, köleliğe yol açacaktır.

İslâm öncesi Arap toplumunda ne borçluları koruyan bir hükümet ne de onların borçlandıkları kişi tarafından köleleştirilmelerini önleyen bir hukuk vardı. O zamanın Mekke ve Medine'sinde kendileriyle alâkalı meslekler ve bu mesleklerin getirdiği sabit gelirler hemen hemen hiç bilinmediğinden dolayı, genelde fakir ve muhtaç kişiler olan borçluların sabit bir gelirleri yoktu. Başka bir deyişle, belirsizlik o zamanın normuydu (ölçüsüydü). Böyle bir vasatta bir şeyi borç almak büyük bir risk taşımaktaydı. Bu borcu ödeyecek hiç bir gelir yoksa ne yapılabilirdi? Ya zamanında geri ödenmezse ne olurdu? Borç ödenmeden borçlu ölürse neler gerçekleşirdi? Belki de bu yüzden Peygamber (s.a.v.) Müslümanları borçlanmaktan alıkoydu. Mesaj, sadece, “bu kadar çok belirsizlik içinde borca girmek izlenebilecek en tehlikeli yoldur ve mümkün olduğu kadar bundan kaçınılmalıdır” şeklindedir.

Günümüzde borçlu, hassaten de gelişmiş ve gelişmekte olan memleketlerde, ortalama olarak iyi durumda olan bir kişidir. İnsanlar, tüketim ürünlerini satın almak ve mal ve hizmet üretmek için çokça borçlanmaktadırlar. Onlar da borçludur, fakat onlarla İslâm öncesi dönemdeki benzerleri arasındaki fark, gü-

(44) *a.g.e.*, c. 3, s. 108.

(45) İbn Kayyim el-Cevziyye, *A'lâmu'l-Muvekki'in 'an Rabbi'l-'Alemin*, 4 c., (Daru'l-Cil, ty.), c. 2, s. 154.

nümüzdekilerin ya bir meslek yoluyla ya da başka şekillerde, aşağı yukarı belli bir gelire dayanmalarındır. O köleleştirilemez, köle gibi çalıştırılmaz, (borcunu karşılayıp karşılamadığına bakılmaksızın) yalnızca malları haczedebilmektedir. Borcu, mirasçılarının sırtına yüklenemez. Ayrıca, iflâsını (İslâm hukukunda da olan bir kurum) ilân ederek borçsuz bir hayat yaşayabilmektedir. Günümüz ve İslâm öncesi dönemler arasındaki bu fark, İslâm öncesi dönemde *ribâ*, borcun niteliği ve borçlanma üzerine tartışılırken gözden kaçırılmamalıdır.

Kur'ânın atıfta bulunduğu toplum, bir geçim ekonomisiyle ve çoğu insanın temel ihtiyaçlarını karşılamada yüzyüze geldiği belirsizlikle kendini tanımlamaktaydı. Çalışarak ne kazanılabileceğiyle alâkalı belirsizlik, hayatın en gerçek yönüydü. Kredi kurumları yoktu ve insanları zenginlerin sömürsünden koruyacak hukukî bir sistem bulunmamaktaydı. Kısacası borçlu, fakirliğinden ve muhtaçlığından dolayı tamamen alacaklının insafına kalmıştı. Peygamber'in fakirlikle borcu alâkalandırması ve her ikisinden de uzak durulmasını tavsiye etmesi ilginç bir husustur.

Yukarıdaki tahlil, Kur'ân'daki *ribâ* yasağının ilk ve öncelikli olarak toplumun iktisaden kötü durumdaki üyeleriyle ve sonra *sadaka* kavramıyla (fakir ve muhtaçlar için gönüllü veya zorunlu harcama) ilgili olduğunu göstermektedir. İlk dönem âlimlerin açıklamalarına göre, *ribâ el-cahiliyye*'nin niteliği, Kur'ân'ın borçlarını ödeyemeyen ve bu yüzden borçları artan fakir ve muhtaçları üzerinde niçin durduğunu izah etmeye kâfidir. Sadece anaparayı talep etme emri, bu şartlarda birinin borcunu yükseltmek gayri ahlâkî, sefih ve Kur'ân'ın insanî telakkilerine aykırı olduğundan dolayı haklılık kazandı. Böyle durumlarda adâlet, alacaklının sadece anaparayı almasını gerektirir, aksi bir uygulama borçlunun aleyhinedir. *Ribâ* ile ilgili âyetlerin hiçbirinin mâlî durumu iyi olan kişiler arasında vukubulan borç alış-verişine atıfta bulunmadığına dikkat edilmelidir.

Ribâ ve Sünnet

Sahabe ve Tabiîn'in rivayetlerinde görüldüğü gibi, Kur'ânda *ribâ* kelimesinin kullanımı borçlarla alâkalydı ve borcun bir nakit borç alımı mı yoksa bir satışın ödemesinin ileri bir tarihe atılması mı olduğu konusuna açıklık getirilmemektedir.⁴⁶ Bununla beraber Sünnet *ribâyı* çoğunlukla, İslam öncesi dönemde uygulanan belirli satış şekilleriyle alâkalı olarak kullanmaktadır.

Hz. Peygamber'in *ribâ ül-cahiliyye* üzerine çok az hadisi vardır. Rivayetlere göre, Veda Hutbesi'nde şöyle buyurdu: "Tüm *cahiliyye ribâsı* kaldırılmıştır.

(46) Taberî, *Câmi'*, c. 3, s. 67.

İlk kaldırdığım *ribâ*, Abbas b. Abdulmuttalib'inkidir..." Usâme b. Zeyd'den (ö. 65) rivayetle şöyle buyurdu: "*Ribâ* sadece nasia (erteleme)dadır."⁴⁷ Bunun *ribâ el cahiliyye*'ye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Necran Hıristiyanlarıyla Rasûlullah (s.a.v.)'in yaptığı anlaşmada (*an leyse 'aleyhim rubbeyyatün ve la damun*) ibaresi kullanılmaktadır. Ebu 'Ubeyd, (*rübbeyyetün*)ü (*ribâü'l-cahiliyye*) olarak açıklamıştır.⁴⁸ Bu terimin anlamından, Peygamber'in *cahiliyye* döneminden kalan tüm borçlardaki *ribâyı* kaldırdığı anlaşılmaktadır.⁴⁹ Sadece ilk hadis, bir dereceye kadar, *ribâü'l-cahiliyye*'nin niteliğini izah etmektedir. Diğer muhtelif rivayetler, (*ve in tubtüm fe leküm ru'ûsu envâliküm lâ tazlimûne ve lâ tuzlemûn*) (Tevbe ederseniz anaparanız sizindir, ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz) cümlesiyle aynı doğrultudadır. *Ribâü'l-cahiliyye* üzerine hadis literatüründe neredeyse hiç bir aydınlatıcı bilginin olmaması, rivayete göre, Hz. Ömer'e "Rasûlullah, Kur'ân'da *ribâ* mânâsını açıklamadan geçti" dedirtmiştir.⁵⁰

Üstelik *ribâyı* alâkalı hiçbir hadiste, *karz* (ödünç) veya *deyn* (borç) geçmemektedir. Bu yokluk, bazı hukukçuların faiz yasağının Sünnet'te⁵¹ açıklanan satış şekilleriyle sınırlı olduğunu iddia etmelerine veya başka bir deyişle, Rasûlullah (s.a.v.)'in Kur'ân'daki yasağı, faizli borcu değil belli satış şekillerini kapsadığı şeklinde yorumladığı fikrini benimsemelerine yol açmıştır. Ne var ki bu görüş, 'Atâ (ö. 114), Zeyd b. Eslem, Velîd (ö. 179) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241) gibi otoritelerin *ribâü'l-cahiliyyenin* niteliğini ve Kur'ân'daki yasağın yapısını açıklayan bir çok rivayetiyle uyuşmamaktadır. Müfessirlerin ve Hadis âlimlerinin hâlihazırdaki görüşü, Kur'ân'da yasaklanan *ribânın*, varolan bir borcun ertelenmesine karşılık borçlunun geri ödeyeceği miktarın artırılmasıyla alâkalı olduğu, Sünnet'in ise Kur'ân'ın zaten yasakladığı bu *ribâyı* ek olarak, *ribâ* içeren belli satış şekillerini yasakladığı yönündedir. Rıza şunları belirtmektedir: "Meselâ, iki tür paranın (*nakdeyn*: altın ve gümüş) ve direk kişiden kişiye olanlar hariç temel besin maddelerinin satışının yasaklanması, ne Kur'ân'da yasaklanan *ribâyı* ne de satışlara yönelik bir *ribâ* sınırlamasıyla açıklanamaz."⁵²

Sünnetteki Ribâ Alış-verişle Alâkalıdır. *Ribâyı* ilgili hadislerin çoğu, belli satış şekilleriyle alâkalıdır. *b-y-*'a kökü sık sık kullanılmaktadır: *lâ tebi'û*

(47) Müslim, *Câmi'u's-Sahih*, c. 5, s. 50.

(48) İbn Manzûr, *Lisân*, c. 14, s. 305.

(49) *a.g.e.*

(50) İbn Kesir, *Tefsir*, c. 1, s. 335.

(51) Muhammed Reşid Rızâ, *er-Ribâ ve'l-mu'âmelât fi'l-İslâm*, (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1959) s. 11.

(52) *a.g.e.*, s. 59.

(satmamın)⁵³ ve *nehâ rasûlullah 'an en-nebî'a* (Allah'ın Rasûlü bizim satış yapmamızı yasakladı)⁵⁴ en meşhurlarıdır. Çok meşhur olan bir hadis de, Hz. Peygamber'in, Müslümanları eşitlik temelinde olmaları ve herhangi bir vade içermemeleri durumları haricinde mübadeleden menettiği altı malın anıldığı "Altı Mal Hadisi"dir. En bilinen şekli şöyledir:

Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Altının altınla, gümüşün gümüşle, buğdayın buğdayla, arpanın arpayla, hurmanın hurmayla ve tuzun tuzla mübadalesi, misli misline, dengi dengine ve kişiden kişiye olmalıdır. Eğer (mübadale edilen malların) türleri farklıysa ve doğrudan kişiden kişiye mübadale edilmekteyse, o takdirde onları dilediğiniz gibi satın."⁵⁵

Hadis, Peygamber'in, belirtilen yolların dışında bu altı malın satışını yasakladığını göstermektedir. Güçlük, malların nasıl mübadale edilmesi gerektiğinin doğrusunu öğrenmekte yatmaktadır. Kafa karışıklığı, Hadis'in değişik versiyonlarında kullanılan terimlerden doğmaktadır. Çoğu versiyonlar *mislen bi mislin* (benzeri benzeriyle), *sevâ'en bi sevâ'in* (dengi dengiyle) ve *'aynen bi 'aynin* (aynısı aynısıyla) terimlerini kullanmaktadır. Bu terimlerin hepsi ya nitelikte, nicelikte ve ebatlarda ya da bu vechelerin hepsinde birden eşitlik mânâlarına alınabilmektedir. Özel olarak eşitliğin bu kategorilerin birinde olması gerektiğini gösteren hiç bir delil yoktur. Ebu Said el-Hudrî'nin rivayetinin Ebu Yusuf versiyonu, *veznen bi veznin* (ağırlığı ağırlığına) ve *keylen bi keylin* (ölçüsü ölçüsüne) ibareleri vardır.⁵⁶ Bu rivayetin diğer hiçbir versiyonunda ve Altı Mal hadislerinin hiçbirisinde bu terimler geçmediğinden, bunlar sonradan eklenmiş gibidirler. Ayrıca bu hadisin çok ayrıntılı olması, diğerlerinde böyle ince ayrıntılar bu kadar açık olmadığından, diğerlerinin özelliği değildir. Bununla birlikte, hukukçular genelde, diğerlerini gözardı ederek, ağırlık veya ölçü gibi özel eşitlik yönlerinden birinde yoğunlaşmışlardır.

Mezhepler tarafından yorumlandığı gibi, Altı Mal hadisi, benzer malları içeren herhangi bir satış işleminde (meselâ, buğdayla buğday), bahsi geçen mal-

(53) Rebî' b. Habîb, *Câmi'u's-Sahîh Müsned-i İmanu'r-Rebî'* (Kudüs: H. 1381) c. 2, ss. 58-59; Mâlik b. Enes, *Muvattâ'u'l-İmam Mâlik, Rivâyet-i Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, ed. Abdulvehhâb 'Abdullatif (Kahire: el-Meclisî'l-'Ala li'ş-Şuunî'l-İslamiyye, 1979) s. 289; Müslim, *Sahîh*, c. 5, s. 42.

(54) İbn Ebî Şeybâ, *Kitabu'l-Musannef fi'l-Ehadîs ve'l-Asar* (Bombay: Darel Selefiye, 1980) c. 2, ss. 100-101; Darakutnî, *Sünen-i Darakutnî*, 2 c. (Medine: 1966), bölüm 3, s. 18; Dârimî, *Sünen*, 2 c., Daru'l-İhya-i Sünneti'n-Nebeviyye ty.) 2. c., 2. bölüm, ss. 258-259; Nesâ'î, *Sünen-i Nesâ'î bi Şerhi'l-Hâfiz Celâleddîn Suyutî*, 8 c., (Kahire: Matbatu'l-Mısıriyye bi'l-Ezher ty.) c. 7, ss. 275-76.

(55) Müslim, *Sahîh*, c. 5, s. 44.

(56) Ebu Yusuf, *el-'Âsâr*, s. 183.

ların “birebir temelde” misli misline mübadele edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ne var ki hukukçular, genel olarak insanların niye “eşit” miktarda buğdayı yine “eşit” miktarda bir buğday için satacağı veya bu işlemi niye birebir temelde yapacağı hususlarını tartışmamaktadırlar. Kastedilen anlamın bir çok hukukçu için bile sarıh olmadığı açıktır. Bu sebepten dolayı, ribâ yasağına (ribâ ül fazl olarak bilinendeki) itaat edilmesi ve bir ibadet nasıl uygulanıyorsa öyle uygulanması gerektiği ve kastedilen mânânın anlaşılmasız olduğu (*bi enne tahrîmehu ta'abbudî lâ yukalu ma'nâhu*) fikrini savunmaktadırlar.⁵⁷

Bu kafa karışıklığı, (bu âlimlerin) ribâ yasağınının temel gerekçesini (hikmet) tamamen gözardı etmelerinden kaynaklanmaktadır. Peygamber'in zamanında Medine'de ve çevresindeki bölgelerde uygulanan satış şekillerinin bazıları, ileride iki kilo geri almak üzere bir kilo buğday satışı veya o anda ya da ileride almak üzere yüksek kalitede ama az miktarda buğdaya karşılık düşük kalitede ama çok miktarda buğday satışı şeklindeydi. Böyle muamelelere başvuran insanların çoğu, fakir ve muhtaç insanlar olduklarından ve iktisaden zayıf kesim ya miktar ya da nitelik olarak, ya o an ya da gelecekte daha yüksek bir karşı-değer vermeye zorlanabileceğinden dolayı bu işlemlerde potansiyel olarak adâletsizlik vardı. Her halukârda, zayıf kesim sattığı mala karşılık aldığı mal için daha yüksek bir bedel ödemeye zorlanacaktır. İkinci olarak, adı geçen mallar, hayatî açıdan temel ve vazgeçilmez olanlardı: Altın ve gümüş geçerli olan iki para çeşidiydi. Buğday, arpa, hurma ve tuz temel besin maddeleriydi. Hz. Peygamber, bu şartlar altında, muhtaç durumdaki insanların sömürülmesine müsamaha göstermemiştir. Ayrıca, Peygamber'in belli satış şekillerini yasaklamasıyla uyumlu bir şekilde, takasa dayanan mübadeleleri yasaklayıp insanların eşyaları satın almak için “para” kullanmalarını teşvik ederek, muhtemelen bu altı malı içeren takas mübadelelerindeki herhangi bir potansiyel adâletsizliği engellemeye çalıştığı görülmektedir. Bunun sebebi, aşağıdaki hadiste de gösterildiği gibi, paranın, malların değerini belirlemeyi alışveriş yapan taraflara bırakmaktan daha iyi bir kriter olması dolayısıyladır.

Rivayete göre Sahabeden Bilâl (ö. 20) Peygamber (s.a.v.)'e *barnî* (bir tür hurma) getirdi. Hz. Peygamber sordu: “Bunu nereden aldın?” Bilâl cevap verdi: “Bizim düşük kaliteli hurmalarımızın iki sa'ı ile bir sa' bunlardan aldım.” Rasûlullah (s.a.v.) bu alış-veriş hoş karşılamayarak şöyle buyurdu: “Bu ribâdır, kesinlikle ribâdır. Bunu yapmayın. İyi kalitede hurma almak isterseniz, elinizdeki hurmaları satın ve bunun parasıyla ondan alın.”⁵⁸

Potansiyel adâletsizlik tezinin, bu altı malın herhangi biri üzerinde yapılan

(57) Rızâ, *er-Ribâ*, s. 77.

(58) Müslim, *Sahih*, c. 3, s. 48.

takas işleminde verilmesi gereken karşı-değerlerden (bedel) birinin tehir edilmesinin yasaklanması için en akla yatkın izah şekli olduğu gözükmektedir. İhtiyaç içinde olan bir kişi, ileride daha fazla ödemek karşılığında, yani ertelemenin yerine (fiyatta) artışı kabul ederek, belli miktarda bir hurmayı satın almayı tercih edebilir. Alıcı, borcunu zamanında ödeyemeyebilir ve satıcı ödeme müddetini uzatmak için daha fazla külfeti alıcının sırtına yükleyebilir. Bu, borçlunun daha fazla borca saplandığı ve kaçamadığı Kur'ân'da yasaklanan ribâ türüdür. Bu noktada İbn Kayyim çok sarih olarak şunları ifade etmektedir:

Bu malların (buğday, hurma, arpa ve tuz) satışı için (aynı tür karşı-değerlerin takas şeklindeki mübadele işleminde) ileri bir tarihte ödemeye müsaade edilmiş olsaydı, kimse bunu bir kâr elde etmeksizin yapmazdı. O bunu kâr hırsıyla (üzerlerine birşeyler ekleyerek) satmak isteyecektir. Bu da ihtiyaç sahibine gereken yiyeceklerin fiyatlarını artıracak ve onu acımasızca ezecektir. İnsanların çoğunun, özellikle tecrit edilmiş sahalarda ve çöllerde yaşayanların ellerinde dirhem veya dinar yoktur. Bunun için yiyeceklerle yiyeceği takas etmektedirler... Buna müsaade edilmiş olsaydı, “ya öde, ya artır”a (Arapların *ribâü'l-cahiliyyeyi* tasvir şekli) yol açabilirdi. Bir *sa'* bir çok *kafiz* (bir ölçü birimi) haline gelebilirdi.⁵⁹

Bu iki çeşit ribânın yasaklanmasının gerekçesi -“takas işleminde iktisaden zayıf kesime yönelik potansiyel adâletsizlik”- Peygamber'in zamanında Mekke ve Medine'de geçerli olan diğer bazı satış şekillerinin yasaklanmasıyla pekiştirilmiştir: Kuru hurmalara karşılık ölçüyle ağaçtaki yaş hurmaların satışı, yaş üzüm karşılık kuru üzümün satılması, olgunlaşmadan evvel meyvelerin satışı, henüz başaktaki buğdaya karşılık hazır buğdayın satışı, alıcının aldığı şeyi yeterince göremeden ve kontrol edemeden gerçekleştirilen satış, olgunlaşmadan evvel arpa ve sebzelerin satışı, hileli ve danışıklı (*necş*)⁶⁰ satış, pazarda malı tanımayan müşteriyi kandırarak yapılan satış, piyasa kurallarının mazur gösterdiğinin ötesinde fiyatları artırmak veya düşürmek için oluşturulan herhangi bir tekelci monopol (tekelci) veya monopsoni (tek alıcı) danışıklı veya sömürü⁶¹ amaçlı satışla belirsizlik ve spekülasyon içeren satışlar.⁶²

Ribâ ve Fıkıh

Ribânın Hukukî Tasnifi. *Ribâü'l-Fazl ve Ribâü'n-Nesfe.* Hem altı mal ha-

(59) İbn Kayyim el-Cevziyye, *A'lâmü'l-Müvekkî'in*, c. 2, ss. 157-58.

(60) Buharî, *Sahih*, c. 3, ss. 177-241.

(61) *Bey' el-hâzır li'l-bâdi ve telakkî er-ruhân* ifadesinden çıkmıştır. M. Ömer Çapra, *Towards A Just Monetary System* (Leicester UK: The Islamic Foundation, 1985) s. 66.

(62) Yani, ğarar, muhakale, munabeze, ve mulamese, el-Cezirî, *Kitabü'l-Fıkh A'la Mezâhibü'l-Erba'a*, 6. bsk., (Kahire: Mektebetü'l-Ticariyeti'l-Kübra ty.) c. 2, ss. 181-83, 273-78.

disi hem de altın ve gümüşün (dinar ve dirhemler) yalnızca misli misline ve direk kişiden kişiye işlemde mübadele edilebileceğine işaret eden diğerleri, ribânın fikhî tartışmalarının temeli haline gelmiştir. Hukuki inceleme ilkin, kıyas yoluyla benzer mallara da yaymak maksadıyla altı malla ilgili yasağın illet (gerçek sebep)ini incelemeye giriştiler. Yasağın ahlâkî ehemmiyetine dikkat etmediler, aksine saf ve basit hukukî bir gaye aradılar. Bu hadisler, bahsi geçen altı malın yasaklanması hususunda tatmin edici bir bilgi taşımadıklarından dolayı, illete ulaşmak için içtihadı başvurdular. Hadisin bazı versiyonlarında kullanılan belli terimlere dayanarak bir kaç illete ulaşılar. Bu yüzden mezhepler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Meselâ Hanefîlere göre altının ve gümüşün illeti bunların tartılabilir ve ölçülebilir olmasıyken, Malikiler, Şafîîler ve Hanbelîlere göre ise bunların illetleri, piyasada geçerlilikleridir. Buğday, hurma, arpa ve tuza gelince, bunların illetleri aynı cins olmaları, tartılabilir veya ölçülebilir olmalarıdır (Hanefîler); depolanabilir insan yiyecekleri olmalarıdır (Mâlikîler); besin maddeleri olmalarıdır (Şafîîler) veya ölçülebilir veya tartılabilir besin maddeleri olmalarıdır (Hanbelîler).⁶³

İlet ilkesine dayanarak, ribâ şüphesi taşıyan (*mal-ı ribâvî*) ve farklı illetlere sahip olan bir sürü mal bulunabilmektedir. Bu durum sık sık birbiriyle çelişen neticelere yolaçacaktır. Meselâ yumurta, ölçülebilir veya tartılabilir olmadığından, bire iki değiştirilebilir (Hanefîler), fakat yumurta besin maddesi olduğundan (Şafîîler) veya buğday gibi makul bir süre saklanabilecek bir besin maddesi olmadığından (Mâlikîler) bu değişime izin verilemez. Bununla birlikte ribâ yasağını genişletme fikri bütün mezhepler tarafından paylaşılmamaktadır. Zahirî Mezhebi böyle bir uygulamayı reddetti ve yasağı hadiste geçen altı malla sınırlandırdı.⁶⁴ Diğer mezhepler, özellikle de bugüne kadar gelen dört Sünnî mezhebi, yasağı diğer mallara da teşmil etmişlerdir.

Hukukçular ribâyı, *ribâü'l-fazl* (artış içeren) ve *ribâü'n-nesîe* (erteleme içeren) olmak üzere ikiye ayırdılar. Mezhepler bu iki ribâ türünün kesin tanımı konusunda farklı görüşler taşıdılar da, genel olarak kabul edilen fikirlerin kısa bir özeti sırasıyla şöyledir: a) Şahıslar arasında yapılan doğrudan işlemlerde aynı cinse ait karşı-değerlerin birinde bir artırma (ekleme) olduğunda ve bunların her ikisi de tartılabilir veya ölçülebilir olduklarında (Hanefîler); ya her ikisi de sürüm-piyasa değeri (değerini kendi üzerinde) taşıdığına ya da her ikisi de saklanabilir insan yiyeceği olduğunda (Mâlikîler); her ikisi ya sürüm-piyasa değeri taşıdığına ya da besin maddeleri olduğunda (Şafîîler); ya her ikisi sürüm-piyasa

(63) *a.g.e.*, c. 2, ss. 249-52.

(64) Nebil A. Salih, *Unlawful Gain and Legitimate Profit in Islamic Law* (Cambridge UK: Cambridge University Press, 1986) s. 15.

değeri taşıdığında ya da her ikisi ya ölçülebilir veya saklanabilir olduğunda (Hanbelîler)⁶⁵ ribâ *ü'l-fazl* meydana gelmektedir ve b) Ribâ şüphesi taşıyan karşı-değerleri içeren bir satış işleminde, bir karşı-değerin teslimi ertelendiğinde *ribâü'n-nesfe* oluşmaktadır. Karşı-değerler, ya aynı cinsten (genus-cins) olmalı ya da tartılabilir veya ölçülebilir olmalıdır (Hanefîler); saklanabilir insan yiyeceği olmalı veya sürüm-piyasa değeri taşımalıdır (Mâlikîler); her ikisi de ya besin maddesi olmalı ya da piyasa-sürüm değeri taşımalıdır (Şafiîler); ya her ikisi de ölçülebilir veya tartılabilir olmalı ya da her ikisi de sürüm-piyasa değeri taşımalıdır (Hanbelîler).⁶⁶

Hukukçular tarafından satışlarda, ribâyıla alâkalı olarak çıkarılan genel kurallar şöyle özetlenebilir: Eğer karşı-değerler, altın, gümüş, arpa, buğday, hurma, tuz veya kıyas yoluyla ribâ şüphesi taşıyan herhangi bir mal ise işlem birebir temelli (kârsız) olmalı ve karşı-değerler birbirine eşit olmalıdır. Bir karşı-değerin tesliminin ileri bir tarihe ertelenmesi ve/veya bir karşı-değerdeki herhangi bir artış ribâ olacaktır. Daha da ötesi, karşı değerlerin cinsleri farklıysa (yani gümüşe karşılık altın veya arpaya karşılık buğday satma), işlem "birebir" ilkesiyle olacaktır. Bununla beraber, karşı-değerlerin eşitliği şart değildir. Bir karşı-değer, sürüm-piyasa değeri olduğunda (yani altın veya gümüş) ve diğeri sürüm-piyasa değeri olmayan bir mal olursa, o takdirde, hem karşı-değerlerin denkliği hem de işlemin birebirliği şart değildir.⁶⁷

Hukukî Tartışmalarda Ahlâkî Cepenin Önemsizliği. Hukukçular, Kur'an ve Sünnet'in ribâ yasağını, hikmet (temel gerekçe) ilkesi değil, illet (gerçek sebep) ilkesi temelinde, kıyas aracılığıyla diğer muamelelere yaydılar. Burada kıyastaki illetin işlevini hikmetin yerine getirip getiremeyeceği hususunda yapılan usul tartışmalarını kısaca özetleyeceğiz.

Usûl çalışmalarında, Şeriat'ta bir kuralı kıyas vasıtasıyla yeni bir mevzuuya uygulamak maksadıyla illetin kullanımı için bir kaç şart vardır. İletinin açık ve kesin olması ile varlığının bağımsız bir şekilde anlaşılmasının gerekliliği bunların arasındadır.⁶⁸ Hikmet temelinde bir kuralın uygulama alanını genişletmek için üç adet usulî görüş vardır: a) Hikmet, açık olsa da olmasa da, varlığı bağımsız bir şekilde anlaşılabilir ve anlaşılmasa da, illetin işlevini yerine getirebilir (Râzî ve Beyzavî'ye atfedilen görüş); b) hikmet, illetin işlevini yerine getiremez (Usul

(65) Cezîrî, *Kitabu'l-Fıkh*, c. 2, s. 250; Sâlih, *Unlawful Gain*, ss. 19-26.

(66) Sâlih, *Unlawful Gain*, s. 19-26.

(67) *a.g.e.*, ss. 19-26; Cezîrî, *Kitabu'l-Fıkh*, c. 2, s. 247.

(68) Ömer M. Abdulhamid, *Huciyatu'l-Kıyas fi Usûlu'l-Fıkhü'l-İslâm* (Bingazi, Libya: Câmî'atü'l-Bingazi), s. 112.

alimlerinin çoğunun görüşü)⁶⁹ ve c) hikmet açıksa ve varlığı bağımsız bir şekilde öğrenilebiliyorsa, o takdirde illetin işlevini yerine getirebilir (Amidî'nin görüşü).⁷⁰

“Hikmet, illetin işlevini yerine getirebilir” görüşünü benimseyen âlimler, hikmetin, Yasakoyucunun, kanunlarını koyarken taşıdığı asıl niyet olduğu fikrini ileri sürmektedirler. Kuralları (başka sahalara) yaymak için bu kullanılmazsa, o takdirde hikmete dayalı illet bir kuralın yayılması için kullanılamaz. İlet kullanılabilirse, o zaman hikmete kuralları yaymada öncelik verilmelidir. Bu tez, riba yasağının diğer uygulama alanlarına taşınması husundaki tartışmalar için önemlidir. Meselâ Kur’ân’daki riba yasağının, asıl olarak *leküm ruusu emvaliküm* ifadesi temelinde borç veren/alacaklı lehine bir artış ortaya çıktığında tüm ödünç/borçlara (kıyas aracılığıyla) teşmil edildiği anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, bir borçta anaparanın üzerindeki artış illet olarak kabul edilirken, aynı ayetteki (yasağın hikmeti olan) ikinci ifade, *lâ tezlîmüne velâ tuzlemûn* ifadesi, arkaplına itildi, veya daha doğrusu tamamen görmezlikten gelindi. Sünnet’teki riba yasağıyla alâkalı kuralların uygulama alanını genişletme hikmet ilkesiyle değil, illet ilkesiyle gerçekleştirildi. Âlimlerin hikmeti küçük veya önemsiz bir şey olarak görmelerinin sebebi; bir hukukçunun, *hikmet* ilkesiyle bir karara varabilmek için bir çok faktörü düşünmesi gerekmektedir, illetin objektif bir biçimde ve kolayca kullanılabilmesidir. Daha da ötesi, hikmete dayalı bir karar şartlarına göre değişmekteyken, illete dayalı bir karar şartlarının değişmesiyle değişmemektedir.

Ribâ ile alâkalı bir misal bu hususu aydınlatacaktır. Özel bir illete dayalı olarak böyle bir artışı (yani, anaparanın üzerinde alacaklı lehine biriken ödünç/borçtaki bir artış) içeren herhangi bir işlem yasaklanacaktır. Diğer taraftan özel bir hikmete önem verilseydi (bir borç/ödünçle alâkalı özel bir işlemdeki adâletsizliğin varlığı), o zaman yalnızca anlaşma yapan taraflardan birisi aleyhine adâletsiz olan işlemler yasaklanacaktır. Ayrıca borç işlemlerinde neyin riba neyin olmadığını belirlemek için illetin kullanımının daha kolay olduğu ve eğer hikmet kullanılırsa, bir hukukçunun neyin *ribâ* olup neyin olmadığını tanımlamak maksadıyla her işlemin şartlarını incelemek zorunda kalacağını farkedilmesi gerekmektedir. Çoğu hallerde illetten yararlanmak daha kolayken, Kur’ân veya Sünnet’te emredilen hususi bir kuralın kastedilen gayesine hizmet etmeyebilir. Biz hikmetin bu gayeye hizmet ettiği düşüncesindeyiz.

(69) ‘Amidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm* (n.p. 1914), c. 3, s. 290.

(70) a.g.e.

(71) İslâm tarihi boyunca kullanılan, altın ya da gümüş dışında bir metalden yapılan bir para türü.

İlletin kullanımının geçersizliği, inkâr edilmeksizin hem önceki hem de günümüzdeki tartışmalarda açıktır. Meselâ, Sünnet'te yasaklanan *ribâ* hususunda, her mezhep, toplumun devamlılığı için gerekli olan malların önemi, dahil olan taraflar veya muamelenin şartlarıyla hiçbir alâkası olmayan bir illete vardı. Diğer bir ifadeyle ahlâkî cephe vurgulanmamıştır. Hem sathî hem de ahlâkî ve beşerî telakkileri dikkate almayan bu yaklaşım, bazı ilginç sonuçlara yol açmıştır. Meselâ Şafiîler, *fals*⁷¹ gibi sikkelerin riba içermediğini savunmaktadırlar.⁷² Bu yüzden, 100 *fals* ya birebir ya da ertelenmiş ödeme temelinde 200 *fals* ile değiştirilebilir. Buna müsaade edilirse, o takdirde açıkça bugünün geçerli parası ne altın ne de gümüş olduğundan dolayı bu kategoriye de sokulabilir. Bazı hukukçulara göre, elma veya yumurta gibi sayılabilen mallar riba içermemekte ve bu yüzden çoğuyla azının değiştirilmesinde bir mahzur yoktur.⁷³ Bir elbise parçası sürüm-piyasa değeri taşımadığından veya besin maddesi olmadığından veya bir yiyecek ve ölçülebilir ya da tartılabilir bir şey olmadığından, aynı kalite ve ebatta iki parçayla takas edilebilir. İletsiz bir mal, toplum için hayati bir öneme sahip olup olmadığına bakılmaksızın bir mal ribavî (riba şüphesi taşıyan) olmayabilmektedir. Pakistan ekonomisi bağlamında Rahman şunları vurgulamaktadır:

Böylece, riba sorunu Pakistan ekonomisinin bel kemiği olan mallarla, yani jüt ve pamukla alâkalı olarak ortaya çıkmamaktadır! Bununla beraber fukahamızın (bu soruya) (hukukçular) jütün “altın lif” ve pamuğun “gümüş ürün” olduğu şeklinde cevap vermeleri mümkündür! Böylece onlar da altın ve gümüş kategorisine girmektedirler. Aynı prensip, petrol “sıvı altın” olarak isimlendirildiği için, Arabistan, İran veya herhangi başka bir yerde bulunan petrole de uygulanacaktır. Fakat hukukçularımız, ülkemizin servetinin önemli bir kaynağı olan deriler ve postlar hakkında ne hüküm vereceklerdir?⁷⁴

Ahlâkî vurgunun eksikliği, *ribâ* ile alâkalı *hiyel* durumunda olduğu gibi talihsiz gelişmelere yolaçmıştır.⁷⁵ Ortaçağda, ve hatta bugün bile, uydurma işlemler kullanarak aşırı faiz oranlarıyla borç alınabilmektedir. Bahsi geçen altı mal ve *ribâ* şüphesi taşıyan diğer mallar aynı şekilde mübadele edilebilmektedir. Çoğu hukukçular kendi hukukî düşünceleriyle tamamen uyum içinde olduğundan dolayı bu durumu sakıncalı görmemişlerdir. Onlara göre önemli olan işlemin ahlâkî sonuç(ları) değil, “hukukî” şeklidir. Bir işlem, her mezhebin kendi-

(72) Cezîrî, *Kitabu'l-Fıkh*, c. 2, s. 272.

(73) *a.g.e.*, c. 2, s. 260.

(74) Rahman, “Ribâ and Interest,” s. 21.

(75) *Hiyel*, gizlice bir duruma varma, erişme manasına gelen *hile*'nin çoğuludur. Edward William Lane, *Arabic English Lexicon*, (New York: Fredrick Ungar Publishing Cob, 1955) Kitap 1, Bölüm 1, s. 676.

ne göre yaptığı riba tanımına uymadıkça, riba olarak kabul edilmemektedir.

Ayrıntılı bir *hiyel* tartışması, bu yazının inceleme alanının ötesindedir. Hiyelin Müslümanlar tarafından çoğu hukukçuların cevazıyla uygulandığı İslâmî hukukta sır değilken, mezhepler en azından Şeriat'ın açıkça yasakladığı çok belirgin şekillerin caizliği hususunda aynı görüşte değillerdir. Hanefiler ve Şafîler, çoğu zaman *hiyel*'in meşrûiyetinin kabul edilmesi eğilimindedirler. Hiyel üzerine eserler kaleme alan Hanefî otoriteleri arasında Ebu Yusuf (ö. 182), Şeybanî (ö. 189) ve Hassaf (ö. 261) ve Şafîler arasında ise Muhammed b. Abdullan es-Seyfari (ö. 330), Ebu Hasan Muhammed b. Yahya b. Süreka el-Âmirî (ö. 416) ve Ebu Hatim Muhammed b. Hüseyin el-Kazvinî (ö. 440) vardır.⁷⁶ Hanbelîler ve gelenekçiler (Ehl-i Hadis), açık bir şekilde bu duruma karşı çıkmaktadırlar. Aşağıda uydurma işlemler aracılığıyla, *riba* yorumundan (tanımından) kurtulmak için hazırlanmış Hassaftan alınan bazı *hiyel* örnekleri vardır.

I. *Hîle* (herhangi bir faiz oranında borç para vermek için): A, *hîle* (*mu'âmele*) ilkesine dayanarak, bir tüccardan borç para almak zorundadır. Tüccar B'nin satacak hiçbir şeyi olmasa bile, bu işin *hilesi* hususunda Hassaf'a danışır.

Hassaf: Muamele şeklinde borç isteyen A'nın evi veya arsası varsa, istediği fiyata tüccara satabilir. Tüccar (evin veya arsanın) mülkiyetini alıp sonra bunu A'ya üzerinde anlaştıkları bir "kâr" ile geri satarsa, bu caizdir.

B: Ya A'nın evi veya arsası yoksa?

Hassaf: A'nın kölesi veya herhangi bir malı varsa, tüccar bunları alıp mülkiyetine geçirirse ve sonra da A'ya (bir "kâr" ile) geri satarsa, bunun mahzuru yoktur.⁷⁷

Bu *hîle*yi kullanarak bir kişi herhangi bir faiz oranıyla borç verebilir. Bu tamamen meşrûdur!

II. *Hîle* (Para mübadelesinde *ribaü'n-nesîe* yasağından kurtulmak için):

B (Hassaf'a sorar): A, bir tüccardan 100 dinarlık dirhem almak isterse ve para tüccarının 500 dirhemi varsa, bunun *hilesi* nedir?

Hassaf: A, dinarları denkleştirmek için tüccardan 500 dirhemi almalı, dirhemleri dinara çevirmeli, akabinde B tüccara 500 dirhemi borç olarak vermeli

(76) Subhi Mahmassânî, *Felsefetü't-Teşrî fi'l-İslam*, terc. Ferhat C. Ziyade (Leiden: E. J. Brill, 1965), s. 122.

(77) Ahmed b. Amr Ebubekir el-Hassaf, *Kitabü'l-Hassaf fi'l-Hiyel* (Kahire: 1314), s. 15.

ve hemen sonra 500 dirhemi tüccardan geri almalıdır. Bu süreç, 100 dinar para tüccarına geri verilene ve para tüccarı 100 dinara eşit dirhemleri A'ya borç verene kadar devam ettirilebilir.⁷⁸

Ribâ tanımında, para mübadelesinde bir karşı-değerin ertelenmesi ribâdır. *Hîle* bu meselenin üstesinden gelmektedir.

III. *Hîle* (Faizle para vermek ve arsa ipotek etmek için):

B (Hassaf'a sorar): A, tüccar C'den 10.000 dinar ister ve ipotek olarak da bir arsa önerir. B, A'ya arsanın kendi mülkiyetinde olması gerektiğini ve işlemde 5.000 dolarlık bir "kâr" (yani faizle borç) alacağını söyler. Bunun *hîlesi* nedir?

Hassaf: Tüccar, A'ya (sonradan ödenmek üzere), 5000 dolarlık bir şey (elbise veya başka bir şey) satmalı ve bu malı A'ya teslim etmeli. Sonra B, arsayı 10.000 dinara alır, dinarları A'ya verir ve 10.000 dolarla A'nın B'ye daha önceden borçlu olduğu 5.000 dinardan bahseden bir belge yazar. B, A'ya 15.000 dinarı verdiğiğinde arsayı geri vereceğini taahhüt eder.⁷⁹

Hukukçular tarafından savunulan bu ve benzer hîleleri kullanarak herhangi bir oranda faizle borç vermek, uydurma satış veya anlaşma şeklinde uygulanabilmektedir. Bunun savunucuları, bu işlemin faizle borç vermek değil, sadece alış-veriş olduğunu iddia etmekte ve bunu *mu'âmele-i şer'iyye* (meşrû bir muamele) olarak isimlendirmektedirler. Bu ve benzeri *hiyel*, hukukî şekli öne çıkartıp *ribâ* yasağının ahlâkî neticelerini gözardı etmenin, hiç bir manası olmayan şer'î fetvalara yolaçabileceğini acı bir şekilde hatırlatmaktadır.

Sonuç

Başlangıçtan beri Kur'ân, toplumun muhtaç, fakir ve iktisaden kötü durumdaki üyeleriyle alâkadar olmaktadır. İktisaden kötü durumdaki kişileri, zengin ve uyanık kişiler tarafından sömürülmeye karşı korumaya çalışmaktadır. Bu yüzden borcunu ödemekte güçlük çeken bir borçluya ilâve bir yüklediği için riba yasaklanmıştır. Her artış, borçlunun yoksulluğunu ve yükünü artırırken geri ödemesini de güçleştirmektedir. Devamlı surette Kur'ân, insanların sömürülmemesi, yardım edilmesi konusunda ısrar etmekte ve geliri olanların, muhtaçlara ve kötü durumda olanlara sarfetmesini ve imkan sağlamasını talep etmektedir. Borçlu borcunu zamanında ödeyemezse, ona zaman tanınmalı ve fazladan bir yük sırtına vurulmamalıdır. Hz. Peygamber'in zamanından Mekke ve Medine ekonomileri

(78) *a.g.e.*, ss. 13-14.

(79) Ahmed b. Amr Ebubekir el-Hassaf, *Kitabül-Hassaf fi'l-Hiyel* (Kahire: 1314), ss. 11-12.

aşağı yukarı geçimi (iaşeyi) temin üzerine kuruluydu, büyük borç verme ve gayri insanî şartlarla borçlanma pek fazla uygulanmıyordu. Borcun fakir insanlar tarafından zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla kullanılmış olduğu anlaşıl-maktadır.

İşte bu, Kur'ân'ın borçla ve geciktirilmiş ödemeler dolayısıyla yığılan artış-larla alâkadar olduğu ahlâkî temeldir. *Ribâ* ile ilgili âyetler, Kur'ân'ın bu ahlâkî bakış açısından konuyla ilgilendiğini göstermektedir. Bununla birlikte neyin riba olup neyin olmadığını belirlemeye çalışırken hukukçular, temel olarak hususi bir borç işleminin anaparanın üzerinde bir artış unsuru taşıyıp taşımadığı veya riba şüphesi taşıyan hususî bir malda belirli özelliklerin olup olmadığı üzerinde durmuşlardır. Her iki durumda da, işlemin yapısını ve şartlarını, dahil olan tarafları, içinde yer aldığı ve gayesi olan süregelen iktisadi durum ve çevreyi hemen tamamen gözardı etmektedirler. Böylece İslâm hukukundaki *ribâ* konusu, sadece dış "şekil"le ilgili hukukî bir konu hâline gelmiş, Kur'ân ve Sünnet'in mevzuyla ilgili temelleriyle ilgilenilmemiştir. Güncel tartışmalarda pek dikkate alınmayan *ribâ* yasağıyla bağlantılı ahlâkî önem ön plana çıkarılmadıkça, tüm tartışmanın mânâsız bir egzersiz ve *hiyel* durumunda görüldüğü gibi, anlambili-mi üzerine kılı kırk yaran bir çalışma haline dönüşme tehlikesi mevcuttur.

Çeviren: Abdullah Yünsel